

Kritische bibliografie**KRITISCHE BURGERS EN VEELEISENDE
ONVERSCHILLIGEN**

Jürgen Habermas (vert. Jabik Veenbaas), *De structuurverandering van het publieke domein*. Amsterdam, Boom, 2015, 380 p., ISBN 9789089534392, 49.90 €

Jürgen Habermas (geboren 1929) schreef *Strukturwandel der Öffentlichkeit* met een beurs van de *Deutsche Forschungsgemeinschaft* als proefschrift voor zijn habilitatie aan de universiteit van Marburg. Zijn promotor was Wolfgang Abendroth, die in 1954 reeds de thesis van Rüdiger Altmann, *Het probleem van de publieke ruimte en zijn betekenis voor de democratie*, begeleid had. Habermas bedankt Abendroth uitdrukkelijk. Hij noemt hem ‘een partizanenprofessor in het land van de meelopers’. Max Horkheimer daarentegen, de patriarch van de *Frankfurter Schule*, had Habermas’ onderzoeksproject afgewezen, althans voor zich uitgeschoven. ‘Geen experimenten’, dat was zijn devies voor de intellectuelen bij de economische en politieke heropbouw van de Duitse Bondsrepubliek. Horkheimer stond afwijzend tegenover de, in zijn ogen, te linkse jonge filosoof. ‘Als schrijver zal hij waarschijnlijk een bevredigende en zelfs briljante carrière maken, maar aan het Instituut [het *Institut für Sozialforschung*, RD] zal hij alleen schade berokkenen’, schreef Horkheimer aan Adorno, die Habermas wel gunstig gezind was. Die terughoudendheid is merkwaardig aangezien Habermas qua methodiek en thematiek sterk aansluit bij de *vroege* Kritische Theorie, vóór en tijdens de emigratie. Habermas promoveerde in 1961. Een jaar later publiceerde hij zijn thesis, in een licht uitgebreide versie, bij de uitgeverij Luchterhand ook in Marburg.

De opkomst van het publieke domein

In de *Inleiding* omschrijft Habermas zijn studieterrein als de opkomst en de ondergang van het publieke domein. In zijn typische stijl: ‘Mijn onderzoek stileert de liberale elementen van het burgerlijke publieke domein en de transformaties daarvan in de context van de verzorgingsstaat.’ (8) Die *Öffentlichkeit* wordt beschouwd als een ideaaltype, met zowel empirische als normatieve connotaties. Habermas verbindt, in het tweede tot het vierde hoofdstuk, de opkomst van de

burgerlijke publieke ruimte met bepaalde ontwikkelingen in het vroege kapitalisme, vooreerst met het kerngezin. Er wordt niet meer uitsluitend geproduceerd voor het eigen huishouden, zoals dat het geval was in de antieke en feodale productiewijze, maar voor de anonieme markt. Daardoor ontstaat binnen de private sfeer een splitsing tussen de sociale sfeer (het gezin als productiecel) en de intieme sfeer (de relaties tussen de echtgenoten, tussen vader, moeder en kinderen). Die scheiding gaat samen met een nieuw familietype, dat Habermas karakteriseert aan de hand van drie kenmerken. Het burgerlijke kerngezin berust op een vrijwillige partnerkeuze. De relatie tussen de echtgenoten is een duurzame liefdesband. Het gezin maakt ruimte voor de persoonlijke ontwikkeling van de leden. Vrijwilligheid, liefde en zelfcultivering: deze gaan de kernwaarden vormen van het moderne idee van humaniteit. Toegegeven, dwang speelde in de relatie tussen mannen en vrouwen, tussen ouders en kinderen nog steeds een grote rol. De partnerkeuze werd grotendeels bepaald door economische en sociale motieven eerder dan door individuele keuze en affectie. De persoonlijke ontwikkeling was gericht op beroepsbekwaamheid. Het patriarchale gezin moest vooral arbeidskracht reproduceren. Habermas noemt de ideeën die het ideaal van menselijkheid vormden, *objectieve ficties*. Ze waren in beperkte mate verwerkelijk, maar vooral werkzaam in de nieuwe gezinsverhoudingen. Hun statuut is vergelijkbaar met de ideale gesprekssituatie in *Theorie des kommunikativen Handelns*. Deze is een *contrafactisch ideaal*. In het communicatieve handelen anticiperen de actoren impliciet, en in discussies impliciet, op de niet (nooit helemaal) gerealiseerde, maar altijd onderstelde *herrschaftsfreie Kommunikation*.

Het nieuwe overlegmodel ontstond in de privésfeer, maar zou zich doorzetten in de publieke sfeer. De literaire openbaarheid vervulde daarbij een brugfunctie. Omdat de nieuwe subjectiviteit van meet af aan betrokken was op een ruimer publiek, zagen nieuwe literaire genres het daglicht: de brief waarin iemand 'zijn hart uitstort', 'een afdruk of visite van de ziel' (58); het dagboek, die eigenlijk een brief gericht aan zichzelf was. In de brief en het dagboek kijkt een derde, de potentiële lezer, al vaak mee. Beide lagen aan de basis van de psychologische roman, aanvankelijk de briefroman (Rousseau, Goethe), waarin alles gaat en draait om zelfreflectie en empathie. Tegen die achtergrond ontstond een hele resem stedelijke instellingen die onbevangen discussies over literatuur faciliteerden: het Engelse koffiehuis, het Franse salon en het Duitse tafelgezelschap. Het debat over letteren en kunsten dat private personen daar voeren, heeft drie institutioneel verankerde kenmerken. Vooreerst de takt van de gelijkwaardigheid. Verschillen in rijkdom en status worden niet uitgeschakeld, maar tijdelijk opgeschort om plaats te maken voor redenering en kritiek. Enkel heerst de dwangloze dwang van het betere argument. Gelijkheid is 'als objectieve eis gesteld, en in zoverre dan misschien niet verwerkelijk, maar wel werkzaam' (46). Ten tweede kan en mag geen enkel onderwerp geweerd worden uit het debat. Cultuurgoederen zijn immers

koopwaar geworden. Ze hebben daardoor hun vroegere aura verloren. Ten derde wordt niemand principieel uitgesloten van het debat. 'In het publiek mocht iedereen zich oordeelkundig achten.' (49) Iedereen betekent echter feitelijk: al wie eigendom bezit en scholing genoot. Het debat krijgt een geschreven vorm. Het tijdschrift, eerst in de vorm van handgeschreven correspondentie, daarna van maandelijks of wekelijkse drukwerken, wordt het instrument van de moderne kunstkritiek.

Het literair-kritische *raisonnement* verbreidde zich snel tot politieke kwesties. Het debat over artistieke aangelegenheden anticipeerde op de politieke *Öffentlichkeit*: het ging eraan vooraf, was een katalysator en stond ervoor model. Dat gebeurde eerst in Engeland, daarna in Frankrijk en Duitsland. Tegenover de staat, met zijn monopolie op het heffen van belastingen en het hanteren van legitiem geweld, poneert zich de publieke sfeer met politieke functie. Deze sfeer krijgt een normatieve status als het orgaan waarin de burgerlijke maatschappij zichzelf representeert. Door onderwijs en pers gevormde (*gebildete*) stedelingen geven hun kritische commentaar bij politieke maatregelen. De burgers discussiëren over de reikwijdte en de regels van de politieke macht. 'Het *publicum* ontwikkelt zich tot publiek, het subjectum tot subject, de adressaat van de overheid tot tegenspeler van de overheid.' (34) Hobbes' legitimatieprincipe, *auctoritas non veritas facit legem*, wordt omgedraaid. Niet de macht maar de waarheid fundeert de wet. 'Zoals de staatsgeheimen de continuering van de op *voluntas* gebaseerde macht dienden, zo moet de publiciteit de continuering van een op *ratio* gebaseerde wetgeving dienen.' (62) Habermas merkt hier de werkzaamheid van 'de idee dat de macht dient te verdwijnen in de lichtvoetige dwang die zich nu alleen nog manifesteert in het dwingende inzicht van een publieke opinie' (97).

Het verval van het publieke domein

Habermas bespreekt, in het vijfde tot het zevende hoofdstuk, hoe de burgerlijke publieke ruimte in verval geraakt is. De scheiding tussen de staat (de openbare macht) en de maatschappij (de private sfeer), die de liberale periode kenmerkte, wordt vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw steeds poreuzer. De overheid dient het evenwicht van het systeem te waarborgen, wat ten gevolge van de toenemende kapitaalsconcentratie niet meer afdoende gebeurt via de vrije markt. Het dubbele proces van enerzijds de vermaatschappelijking van de staat en anderzijds de verstatelijking van de maatschappij vernietigt langzaam maar zeker het fundament van het burgerlijke publieke domein, de scheiding van de openbare macht en de private sfeer. 'De burgerlijke maatschappij moet in de loop van deze ontwikkeling ook de geringste schijn van een machtsneutrale sfeer prijsgeven.' (154)

De gevolgen zijn ingrijpend voor de verschillende domeinen die in het eerste

deel aan bod kwamen: het gezin, de culturele sfeer en de politiek. Met betrekking tot het gezin leidt de toenemende kapitaalsconcentratie tot een scheiding tussen de arbeidsplaats (de fabriek) en de woonplaats (het huis), tussen de sferen van de productie en de consumptie. De private sfeer krimpt ineen tot de intimiteit van het kerngezin. Habermas spreekt van ‘het kleine huiselijke geluk’ (168). Het gezin verliest een aantal taken. Het verschrompelt tot consumptie-eenheid. ‘Het gezin verliest zijn gedragsvormende vermogen op gebieden die in het burgerlijke kerngezin als kerndomeinen van het private werden beschouwd: opvoeding, onderwijs, bescherming, verzorging en begeleiding, zelfs op het terrein van elementaire traditie en oriëntatie.’ (165) Het vaderlijke gezag verbrokkelt. In de plaats komen in formele zin de school, in informele zin velerlei anonieme krachten. Omdat kinderen de maatschappelijke normen niet meer internaliseren in een langdurige en conflictueuze identificatie met de vader, verwerven zij geen stabiel Über-Ich. Zij missen weerstandsvermogen en worden helemaal poreus voor externe invloeden. Habermas bestempelt die evolutie als ‘de ontinnerlijking van de zogenaamde innerlijkheid’ (169). Zijn analyse sluit in deze aan bij de *Studies over autoriteit en familie*, het multidisciplinaire onderzoek van de vroege Frankfurters. Horkheimer schreef daar in het voorwoord: ‘Het gezin in crisis produceert de houding die de mens opent voor blinde onderwerping.’¹

Met betrekking tot de culturele sfeer wijst Habermas op de evolutie van een redenerend naar een *consumerend* publiek, d.w.z. een consumptie van ‘een cultuur die niet meer vertrouwt op de kracht van het woord’ (172). De vroegere (actieve) literaire *Öffentlichkeit* maakt plaats voor het (passieve) semipublieke of pseudoprivete domein van de massacultuur. We evolueren van een private toe-eigening met publieke communicatie naar een consumptie in massa, een groep van niet-communiserende individuen. Zelfs de polemiek heeft vandaag de dag de vorm van een consumptieartikel. ‘Een sterrenact op radio en televisie’, ‘een kalmerend handelingssubstituut’, zegt Habermas (173). ‘Probleemstellingen worden gedefinieerd als etiquettevragen. Positie en tegenpositie zijn op voorhand volgens presentatieregels gearrangeerd. Conflicten, die ooit in publieke polemiek werden beslecht, vervallen tot persoonlijk geharrewar.’ (173) Habermas’ analyse sluit in deze aan bij de pessimistische beschouwingen over de cultuurindustrie van Adorno en Horkheimer (wiens naam hij uitdrukkelijk niet vermeldt) in *Dialectiek van de Verlichting*, in tegenstelling tot de eerder positieve waardering door Walter Benjamin in *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*.

Met betrekking tot de politiek tenslotte komt de staat in het ontwikkelde kapitalisme, vanaf eind negentiende eeuw, steeds meer tussen in de economie. Hij wordt daartoe genoodzaakt door de toenemende druk van kapitaal en arbeid. Enerzijds moet hij de concurrentie garanderen als reactie op tendentiële oligopolie- of monopolievorming. Anderzijds moet hij het maatschappelijk evenwicht instellen (of herstellen) als reactie op de spontane en georganiseerde

strijd van ondergeschikte groepen. De sociale sfeer nestelt zich als een hybride tussen politiek en economie, hij is semiprivaat-semipubliek. Daaruit volgt een transformatie van de liberale publieke sfeer. Discussies tussen burgers moeten wijken voor bureaucratische overheidsplanning (op basis van technisch-wetenschappelijke deskundigheid) en compromissen tussen concurrerende partijen en belangengroepen (die op hun beurt in toenemende mate bureaucratisch georganiseerd worden). In *Theorie des kommunikativen Handelns* stelt Habermas dat instrumenteel en strategisch handelen het communicatieve handelen verdringen, dat het systeem de leefwereld koloniseert. In *Strukturwandel der Öffentlichkeit* stelt hij dat in de verzorgingsstaat individuen en groepen niet langer ageren als burgers, maar reageren als consumenten van welvaartsvoorzieningen. Habermas bestempelt hun houding treffend als *veeleisende onverschilligheid*. Hij contrasteert deze aan de *persoonlijkheidsstructuur* van de kiezer, wij zouden spreken van *democratische attitude* of *burgerzin*, die de volgende kenmerken heeft: een nauwgezet observatievermogen, interesse voor publieke aangelegenheden, informatie en kennis aangaande politieke principes en morele maatstaven, betrokkenheid bij communicatie en debat, bereidheid tot redelijk gedrag, aandacht voor het gemeenschapsbelang.

Samenvattend typeert Habermas het teloorgaan van de publieke ruimte als een nieuwe maatschappelijke feodalisering. De publieke functie in de feodale maatschappij bestond erin getuige te zijn van de grandeur van de macht. Het volk moest toekijken en juichen als de vorst verscheen. In het hoogkapitalisme is de publieke opinie op vergelijkbare wijze verworpen van een spreekbuis (met normatieve functie) tot een klankbord (met receptieve functie). Ze wordt gemanaged en gemanipuleerd tot passieve welwillendheid ten aanzien van pseudopolitieke compromissen. De verkiezingscampagnes, die door professionele reclamebureaus opgezet worden om de ‘zwevende kiezers’ te winnen, lijken steeds meer op verkoopstrategieën van consumptieartikelen. De volksvertegenwoordigers moeten slechts in de handen klappen voor beslissingen die reeds genomen werden in commissies en fracties, en aldus (via radio en televisie) aan de buitenwereld tonen wat de regering en de partij willen. Het parlement delibereert niet, maar applaudiseren en demonstreert. ‘Deze *refeodalisering* strekt zich ook uit tot het politieke publieke domein zelf. Daarin streven de organisaties naar compromissen met de staat en met elkaar, zo mogelijk met uitsluiting van het publieke domein, maar ze moeten zich daarbij wel zien te verzekeren van de plebiscitaire instemming van een gemediatiseerd publiek door het inzetten van demonstratieve of manipulatieve publiciteit.’ (240) Exit publieke discussie! Waar ze publiek is, is ze geen discussie. Waar ze discussie is, is ze niet publiek.

Toch wil Habermas een paar lichtpunten zien. Op de eerste plaats kan men door de economische groei in de geavanceerde industriële maatschappij tegemoet komen aan het verlangen naar welvaart en welzijn van brede bevolkingsgroepen.

De belangentegenstellingen verliezen daardoor hun scherpte. Habermas noemt het een ‘niet onrealistische gedachte’: ‘Het algemeen belang houdt dientengevolge in dat we de voorwaarden voor een *welvaartsmaatschappij* zo snel mogelijk scheppen, die een door schaarse middelen gedicteerd evenwicht overbodig maakt.’ (242) Hij vertolkt hier de oude economistische droom dat materiële overvloed min of meer vanzelf zal leiden tot maatschappelijke vrede. Op de tweede plaats, en schijnbaar tegengesteld aan de eerste tendens, is de hoeveelheid klassieke en nucleaire wapens enorm toegenomen. (We bevinden ons in volle Koude Oorlog.) Het potentieel voor een mondiale zelfvernietiging bedreigt ons dermate dat conflicterende belangen wel moeten afgezwakt worden. Angst, denkt Habermas, zal min of meer vanzelf leiden tot verzoening. Beide zogenaamd ‘hoopvolle’ tendensen lijken mij alvast bijzonder problematisch. De toonzetting van Habermas’ analyse wordt daardoor nog pessimistischer. Zijn analyse blijft in sterke mate kleven aan de lucide treurigheid van de late Frankfurters, die treffend uitgedrukt wordt aan het begin van *Dialectiek van de Verlichting*: ‘De volledig verlichte aarde straalt in het teken van triomferend onheil.’²

Een hoopvoller perspectief

Jabik Veenbaas, die eerder Kants *Kritieken* vertaalde en publiceerde over de Verlichting, heeft *Strukturwandel der Öffentlichkeit* uitstekend vertaald³. Toch blijft het een taai boek inhoudelijk vanwege de complexiteit van het studiegebied, methodisch vanwege zijn multidisciplinaire aanpak, maar ook vanwege Habermas’ stijl, zijn onverbeterlijke filosofenduits.

In 1990 publiceerde de uitgeverij Suhrkamp in Frankfurt een nieuwe editie. Ze bevat geen wijzigingen ten opzichte van 1962. Habermas schreef echter een nieuw voorwoord, dat interessant is, want geschreven na de publicatie in 1981 van zijn monumentale *Theorie van het communicatieve handelen*. In dat boek verdiept hij zijn maatschappijanalyse via de taalfilosofie. Hij werkt hij met het begrippenpaar leefwereld en systeem. De leefwereld is de plaats van het communicatieve handelen op basis van consensus over de waarheid van feiten, de juistheid van normen, de authenticiteit van gevoelens en intenties. Die consensus is steeds voorlopig en opzegbaar. Hij staat, in een moderne, gerationaliseerde leefwereld, principieel ter discussie. Het systeem, dat bestaat uit de subsystemen politiek en economie, is de plaats van instrumenteel en strategisch handelen. Idealiter wordt het systeem gestuurd door de leefwereld, maar in de huidige maatschappij wordt de leefwereld gekoloniseerd door het systeem. Die situatie is echter, althans principieel, omkeerbaar. Habermas appelleert aan het kritisch potentieel van de taal, dat onder meer werkzaam is in de nieuwe sociale bewegingen. In het kielzog van zijn communicatieve summa reflecteert Habermas over politiek en recht (in *Faktiziteit en Gelding* van 1992, in *De*

postnationale Konstellatie van 1998) en over cultuur (in *De nieuwe Onoverzichtelijkheid* van 1985, in *Geloven en weten* van 2001).

In het nieuwe voorwoord bij *De structuurverandering van het publieke domein* zegt Habermas dat hij globaal vast wil houden aan de intentie die zijn vroegere onderzoek bezielde. Het begrip *politiek publiek domein* heeft ten opzicht van de algemene wil opgevat als de optelsom van reeds gevormde opinies, het voordeel dat het focust op het discursieve proces van menings- en wilsvorming door burgers. Daarom blijft het geschikt als basisbegrip van een normatieve democratietheorie. ‘Een meerderheidsbesluit mag alleen tot stand komen wanneer de inhoud ervan kan gelden als het rationeel gemotiveerde, maar feilbare resultaat van een discussie over de juiste oplossing van een probleem die onder besluitvormingsdruk voorlopig is beëindigd.’ (288) Veertig jaar later zou Habermas met betrekking tot die deliberatieve democratie meer aandacht besteden aan aspecten die hij wel vernoemde, maar waarvan hij het belang en impact onderschatte. Deze betreffen het pluriforme en conflictueuze karakter van de *Öffentlichkeit*. Vooreerst is er de plebejische publieke ruimte. Habermas wees in 1962 slechts terloops op die onderdrukte variant bij de chartisten en de anarchisten, maar onder invloed van Mikhail Bakhtin zou hij nu meer aandacht geven aan de niet-neutraliseerbare tegenreacties van de volkscultuur⁴. Fundamenteel nog, waar het gaat om een nieuwe grammatica van levensvormen, is het verschijnen van vrouwen in de publieke ruimte en hun participatie aan de discussie. Meer algemeen vindt Habermas zijn diagnose in *Strukturwandel*, samengevat als de transformatie van een *over de cultuur raisonnerend publiek* naar een *cultuur consumerend publiek*, achteraf beschouwd nogal kort door de bocht. Hij verwijst daarbij naar het interessante onderscheid dat Stuart Hall maakt tussen drie verschillende receptievormen: kijkers kunnen zich onderwerpen, of zich verzetten, of het aanbod synthetiseren vanuit hun eigen interpretaties. Habermas’ kritiek op de massacultuur baseerde zich in het verleden te vaak op lineaire schema’s van oorzaak en gevolg. Door meer aandacht te besteden aan de gelaagdheid en tegenstrijdigheid van culturele, maatschappelijke en politieke fenomenen zou zijn actuele analyse wellicht ook minder pessimistisch klinken. In zijn latere studies wijst Habermas op het kritische potentieel dat aanwezig is in de civiele maatschappij, in de democratische rechtsstaat en internationale instellingen.

Publieke ruimte en politieke openbaarheid, een artikel dat Habermas schreef voor de *Neue Zürcher Zeitung* van 11 december 2004, besluit als volgt: ‘De intellectuelen moeten zich inspannen om het beklagenswaardige niveau van publieke debatten te verbeteren. Zij die hun gelijken zo vaak bestreden en dood verklaard hebben, mogen zich één ding nooit permitteren: cynisch te zijn.’⁵

Rob DEVOS (Kortrijk/Leuven)

Noten:

- 1 Horkheimer M., *Vorwort*, in *Studien über Autorität und Familie*, Paris, Alcan, 1936, p. XII. Habermas verwijst niet naar Horkheimer, maar naar Herbert Marcuse. In *Trieblehre und Freiheit* schrijft hij: ‘Het realiteitsprincipe wordt de jongere generatie niet zozeer door het gezin als wel daarbuiten bijgebracht. Zij leert de gedragingen en de reacties die gangbaar zijn in de maatschappij aan buiten de beschermde private sfeer van het gezin.’ (in *Frevel der Gegenwart*, Frankfurt, Suhrkamp, 1957, p.413; citaat p.337).
- 2 Horkheimer M; & Adorno T., *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt, Fischer, 1988, p.9. De eerste uitgave dateert van 1944.
- 3 Veenbaas J., *De Verlichting als kraamkamer. Over het tijdperk en zijn betekenis voor het heden*, Amsterdam, Uitgeverij Nieuw Amsterdam, 2013. Veenbaas vertaalde Kant samen met Visser W.F.: *Kritiek van de zuivere rede*, Boom, Meppel, 2004; *Kritiek van de praktische rede*, Boom, Meppel, 2006; *Kritiek van het oordeelsvermogen*, Boom, Meppel, 2009.
- 4 Bakhtin M., *Rabelais and his world*, Bloomington, Indiana University Press, 2008. De eerste Russische uitgave dateert van 1965.
- 5 Habermas J., *Geloven en weten en andere politieke essays*, Meppel, Boom, 2009, p.32. Het artikel verscheen in de bundel *Zwischen Naturalismus und Religion*, Frankfurt, Suhrkamp, 2005.